

РОЗДІЛ 15

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

(ПОСТОЛ ОЛЕНА ЄВГЕНІВНА - доктор політичних наук, професор кафедри політології Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна)

15.1 Генезис та сутність громадянського суспільства

15.2 Держава і громадянське суспільство: принцип взаємодії

15.3 Інтерес як ключовий фактор формування громадянського суспільства

15.4 Морфологічна будова громадянського суспільства

15.5 Громадські об'єднання як носії влади в демократичному суспільстві

15.6 Стан і перспективи громадянського суспільства в сучасній Україні.

Роль громадянського суспільства в системі публічного управління

Література

Суспільство – є складною динамічною соціальною системою, що включає в себе підсистеми, які, функціонуючи як окремі системи та вступаючи у відносини з іншими підсистемами, утворюють функціональні мережі з великою кількістю зв'язків. Ефективність функціонування складних систем обумовлюється наявними діючими механізмами структурного, організаційного, функціонального, нормативно-правового, інформаційного, культурного та мотиваційного порядку, які в сукупності утворюють модель суспільного управління. Головна мета будь-якого управління чи то у приватній, чи то у публічній сфері полягає у досягненні максимальної ефективності та результативності з мінімальними витратами ресурсів, часу та зусиль. Відмінність і мета публічного управління – спрямовувати управлінську діяльність на якість життя громадян окремої адміністративно-територіальної одиниці чи держави в цілому, намагаючись при цьому найбільш раціонально використати інфраструктуру та інші наявні ресурси для надання публічних благ та задоволення суспільних інтересів. Суспільні інтереси у всьому їх розмаїтті, таким чином, виступають ключовим елементом, відправним пунктом у процесі демократичного державотворення. Простором, в якому взаємодіють і реалізуються суспільні інтереси є громадянське суспільство. Вступаючи у взаємодію з державою в демократичному суспільстві з ринковою економікою, вони здатні утворити модель управління соціальним організмом, яку можна визначити як державно-громадське управління, або публічне управління.

Публічна сфера набуває значимості як платформа взаємодії та вироблення суспільних інтересів, формулювання суспільних цілей і задач. Державна політика перестає бути державною, як такою, і набуває ознак публічності у тому розумінні, що держава визнається актором, що діє і вибудовує свою політику та здійснює управління у публічній сфері [25, с.9]. Тобто, це управління, що засноване на співробітництві всіх суспільних інститутів як державних, так і громадських, приватних, міжнародних, функціонує на принципах рівноправності, партнерства, консенсусу,

демократизму, реалізується на всіх рівнях – локальному, регіональному, національному та глобальному, і спрямоване на задоволення соціальних потреб та інтересів, реалізацію суспільних цілей. Важливою складовою у такій моделі управління є громадянське суспільство. Визначити місце і роль громадянського суспільства в системі публічного управління можна дослідивши його сутність, структуру, функції, роль у процесі демократизації суспільства, взаємозв'язок громадянського суспільства з правовою державою.

15.1 Генезис та сутність громадянського суспільства

Категорія громадянське суспільство є однією з найважливіших при дослідженні і поясненні процесів, що відбуваються в соціумі і формують соціальну дійсність в її різних аспектах. Саме тому категорія громадянське суспільство має широке і поліфункціональне застосування, що й визначає її дискусійність і постійну актуальність дискурсу громадянського суспільства. Розмаїття поглядів на сутність громадянського суспільства обумовлене визначально конкретно-історичними чинниками. Тобто зміст ідеї громадянського суспільства є певним чином віддзеркаленням як різного історичного досвіду, стану політичної системи і традицій культури певного суспільства, так і постійного впливу безлічі чинників сучасності, що обумовлюють перманентність формування концепції громадянського суспільства. Зокрема, постмодерна глобалізація актуалізує дослідження різних аспектів громадянського суспільства, механізмів і процесу його трансформації на глобальному рівні. Не менш дієвим фактором, що впливає на розвиток ідеї громадянського суспільства сьогодні, є сучасна реальна демократія, яка в мультикультурному соціумі може із запоруки злагоди і порозуміння в суспільстві перетворитися на джерело напруги й конфліктності. Значні горизонти відкриваються перед громадянським суспільством загалом і його інститутами зокрема із поширенням інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету, які сприяють становленню суспільства якісно нового типу.

Практика свідчить, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології відкривають для інститутів громадянського суспільства, в тому числі і для неурядових організацій широкі можливості для вироблення погоджених позицій і дій з життєво важливих питань соціально-економічної, політичної, культурної, духовної і інших сфер діяльності здійснення громадянського контролю за діяльністю державних структур і підвищення транспарентності публічних політик. Значно підвищується оперативна мобілізаційна роль соціальних мереж в активізації цивільних ініціатив [2, 46].

Зародження ідеї «громадянського суспільства» сягає часів античності, тому є досягненням цивілізаційного штабу.

Як продукт довгої еволюції, громадянське суспільство є певною формою, станом суспільної організації, що найбільш повно розгорнулося в Західній Європі. В основі його класичного розуміння покладені такі ліберальні ідеї як індивідуалізм, антропоцентризм, недоторканість природних прав і свобод

людини, право приватної власності, які із формуванням капіталістичних відносин найбільш виразно проявились у тенденції автономізації громадянського суспільства щодо держави. Результатом удосконалення його функціонування став певним чином налагоджений механізм взаємодії таких інститутів як правова держава, економічна сфера та громадський (третій) сектор, завдяки якому досягається відносне порозуміння між державою/владою і суспільством, належний рівень соціально-економічного розвитку і якості життя населення. Тобто громадянське суспільство – не самоціль, а інструмент досягнення гідної якості життя суспільства, суспільство, в якому створені всі умови для самореалізації особистості.

Розглядаючи еволюцію громадянського суспільства можна говорити про окремі етапи розвитку цієї ідеї, які так чи інакше пов'язані із характером взаємовідносин між державою (протодержавою)/ владою та суспільством. Тобто, в залежності від стану взаємовідносин між державою і громадянським суспільством, можна говорити про *історичні* моделі громадянського суспільства. Так, у античну добу, що підтверджують праці Цицерона, Платона й Аристотеля, громадянське суспільство розглядалось як сукупність громадян, які проживають у державі-полісі, а тому фактично суспільство було тотожне державі. Тобто характерною ознакою того часу була відсутність дихотомії держава – громадянське суспільство.

Подальший розвиток ідеї громадянського суспільства відбувався в контексті загальної тенденції розвитку філософської загалом і суспільно-політичної думки зокрема. А саме в напрямку розмежування двох сфер суспільного буття – безпосередньо сфери політичної діяльності та сфери приватного, позаполітичного буття людини, тобто громадянського суспільства. Середні віки характеризуються як період, коли тлумачення поняття «громадянське суспільство» є дуже строкатим, неоднозначним, що пов'язане з осмисленням місця і ролі людини і громадянина в суспільстві і державі, приватності і публічності як результату взаємин держави і церкви, секуляризації. Над цими питаннями, над засадами функціонування ідеального суспільства замислювались такі середньовічні філософи як Ф. Аквінський, А. Аврелій. Певним рубіконом у стосунках держави і суспільства можна вважати теоретичну спадщину Н. Макіавеллі, який протиставляв громадянське суспільство державній владі як інституту, що прагне до здійснення тотального контролю на життям суспільства аж до його поглинання.

Основу класичного розуміння ідеї громадянського суспільства заклали Г. Гроцій, Д. Юм, А. Фергюсон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіль, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Пейн, чим концептуально визначили напрям розвитку ідеї громадянського суспільства, в основі якої розмежування держави і суспільства, політичної сфери і громадської.

Дж. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що володіє визначеним соціально-економічним і духовним змістом. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», у якому його члени набувають високих моральних якостей. Ж. Руссо називав громадянським суспільством, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а

не через представницькі інституції. Т. Пейн визначав його як галузь самореалізації приватних інтересів [19, 264-265]. Завершеного вигляду теоретична основа класичного розуміння громадянського суспільства набула в у поглядах І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля як відокремленого від держави простору самореалізації людини. Зокрема, Г. В. Ф. Гегель розумів громадянське суспільство як проміжну ланку між сім'єю та державою як формою людської спільноти, що забезпечує життєдіяльність суспільства і реалізацію громадських прав.

К. Маркс трактує історію громадянського суспільства як процес вивільнення суспільних індивідів з лабет всеохоплюючої держави. Громадянське суспільство, згідно з переконанням А. Грамші, є суспільством соціальним, сферою громадянських асоціацій, профспілок, церкви, засобів масової комунікації, прошарком між державою і економічною структурою [5, 14]. Загалом, наприкінці ХІХ – початку ХХ століття у суспільно-політичній думці остаточно сформувались два підходи щодо осмислення громадянського суспільства: 1) держава виступає спрямовуючою силою громадянського суспільства; 2) громадянське суспільство є відокремленою від держави самодостатньою сферою суспільних відносин (ліберальний підхід).

Особливість дослідження громадянського суспільства у другій половині ХХ ст. полягає в тому, що із зміною ціннісної парадигми в суспільстві, поширенням мультикультуралізму і влади ідентичності, набуттям соціумом якостей інформаційного суспільства, формуванням знанневої економіки, розширенням соціальних функцій держави, трансформації самої держави як головного інституту політичної системи, її форм, місця і ролі у глобальному соціумі, змінюються й форми і механізми взаємодії з владними структурами інститутів громадянського суспільства та зокрема особистості. Відповідно, ці трансформації вплинули і на зміни у підходах щодо розгляду громадянського суспільства. Так, Є. Цокур зазначає, що в сучасній політичній науці можна виокремити два концептуальні напрямки розгляду громадянського суспільства. Згідно одного із них, громадянське суспільство є особливою позадержавною сферою суспільного життя, альтернативою державній системі управління. Згідно іншого – громадянське суспільство це складовий елемент держави, який має певну автономію, можливості впливу на процес державного управління та контролю над державними інститутами [26, 109]. Тобто це свідчить про відсутність єдності серед науковців щодо тлумачення поняття «громадянське суспільство».

Громадянське суспільство — це, з одного боку, — об'єктивно існуюча суспільна реальність, підсистема суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди. А з іншого боку, — це теоретична абстракція, “*ідеальний тип*” за допомогою якого намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему. [30].

Поряд з *історичними* можуть бути виділені моделі, за критерієм переважання тих чи інших функцій у життєдіяльності громадянських суспільств, або віднесення до певного типу політико-правової системи, або за

культурно-історичною традицією. Так, М. Михальченко виокремлює два типи громадянських суспільств – американсько-англійський та континентально-європейський, відносячи громадянське суспільство України до другого типу, для якого характерне стримування держави у прагненні впливати на суспільні інтереси й інститути, а у разі соціальної нестабільності навіть підкорювати і поглинати [16, 27-28].

Інший варіант різновидів громадянського суспільства пропонує Н. Розенблюм. Вона виокремлює «демократичне», «посередницьке» та «виборче громадянське суспільство» [29].

«Демократичне громадянське суспільство» вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти роблять наголос на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур (функція противаги). Головною справою громадянських об'єднань тут є «прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра. Для цієї цілі, вони повинні внутрішньо бути ліберально-демократичними «міні-республіками» орієнтованими на публічні аргументації обговорення і здійснення політики».

«Посередницьке громадянське суспільство» розглядається як агент формування таких чеснот як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості, товариськості і відповідальності — якості, що тримають плюралістичну ліберальну демократію разом (як це описано у Токвіля). У посередницькому громадянському суспільстві «від вторинних асоціацій не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім не обов'язково має трансформуватись у політичне представництво».

«Виборче громадянське суспільство» докладає зусиль до підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Це поки що нова тенденція в розумінні його функцій, але саме вона найбільше відповідає умовам сучасності. Пропонуючи цю модель як найбільш перспективну, Н. Розенблюм посилається на Гегеля, який писав про суперечливість та обмеженість морального впливу громадянського суспільства, в якому переважають егоїстичні інтереси, вузько групова прив'язаність, бідність – риси, що й сьогодні загрожують єдності громадянського суспільства і вимагають «різноманітних виправлень».

Про необхідність розвитку громадянського суспільства саме в цьому напрямі пишуть також теоретики сучасного егалітарного лібералізму та учасницької демократії (М. Вольцер, Б. Барбер та інші) [30].

У сучасній західній суспільно-політичній думці питання тлумачення поняття «громадянське суспільство», взаємодії держави і суспільства розкриваються в роботах К. Аллена, А. Арато, Р. Арона, Г. Алмонда і С. Верби, Р. Броуна, Ф. Броделя, Р. Дарендорфа, Д. Кола, К. Поппера, А. Тойнбі та ін.

Усвідомлення цінності громадянського суспільства для розвитку демократії на початку 90-х років ХХ століття науковцями пострадянського простору знайшло втілення в роботах таких дослідників як А. Ахієзер, Р.

Андерсон, Н. Беляєва, В. Вітюк, К. Гаджиєв, А. Галкін, А. Дука, М. Ільїн, Л. Карпов, Ю. Красін, І. Пантін, С. Перегудов, Н. Петрова, В. Смирнова, Д. Фельдман та ін.

Вагомий внесок у дослідження проблеми розгортання громадянського суспільства зробили й українські вчені. Зокрема, методологічні проблеми дослідження громадянського суспільства ґрунтовно висвітлюються в працях І. Паська, Я. Паська, В. Шинкарука, взаємин особистості й держави – А. Карася, М. Мокляка, М. Поповича різні аспекти функціонування громадянського суспільства є предметом аналізу в роботах В. Андрущенко, В. Баркова, Ю. Баумана, А. Білоуса, В. Беха, О. Бабкіної, М. Бойчука, А. Волкова, В. Воронкової, В. Гаєця, В. Горбатенка, Г. Зеленько, А. Дергачова, В. Ільїна, Б. Кухти, О. Кіндратець, А. Колодій, І. Кресіної, Ю. Левенця, М. Лукашевича, М. Михальченка, В. Полохало, С. Рудницького, Ю. Резника, Ф. Рудича, В. Селіванова, О. Скрипнюка, І. Хмелька, Є. Цокура, О. Чувардинського, Ю. Шайгородського, Л. Шкляра та ін.

Досліджуючи громадянське суспільство, перш за все, слід виходити з того, що воно, хоча і є певним станом соціуму і сукупність громадян, не збігається з суспільством як сукупністю громадян об'єднаних державними кордонами, або суспільством у найзагальнішому розумінні як сукупності індивідів. Тут слід виходити з того, що громадянське суспільство є підсистемою суспільства загалом. Громадянським суспільством його, з поміж інших суспільних утворень, робить така інтегральна якість як *громадянство*. Виступаючи однією з базових категорій концепції громадянського суспільства, воно означає наділення та забезпечення громадян правами й умовами існування. «Ознаками громадянина є легальний статус його як повноправного члена суспільства і володіння ним сукупністю громадянських прав і свобод, належність яких власне і робить особу громадянином. Громадянство постає у відносинах між громадянами і являє собою соціальний статус індивіда як *агента публічної діяльності, фіксуючи його зв'язок з державою, який виявляється у їх взаємних правах і обов'язках.*» [19, 266)]. Втім, громадянство саме по собі є формальною характеристикою, але набуває змісту коли пов'язується із реальними потребами і запитам, цінностями та інтересами людей. Через різні форми громадянської активності, об'єднуючись, громадяни реалізують свої інтереси матеріального або духовного характеру, формуючи таким чином громадянське суспільство на засадах *самоорганізації та організації*.

З методологічної точки зору, для якісного дослідження соціального явища, зокрема «громадянського суспільства», доречно виокремлювати сутність, зміст та концептуалізацію громадянського суспільства. М. Бойчук пропонує для цього алгоритм: поняття – ідея громадянського суспільства – ідеал – реалізація ідеї у практиці життя [5, 27]. Автор справедливо відмічає, що «громадянське суспільство» є поняттям синтетичним, що своїм корінням проникає у формування та відповідну інтерпретацію понять «суспільство» та «громадянський». Кінцевих рис *поняття* «громадянське суспільство» при всіх відмінностях розуміння набуло у ХІХ ст. А саме:

- по-перше, це та частина суспільства, що не залежить від держави;
- по-друге, громадянське суспільство гарантує права індивідів, зокрема, право на власність;
- по-третє, у громадянському суспільстві, незалежно від держави, функціонує безліч автономних економічних асоціацій і ділових фірм, що конкурують між собою. У підтексті залишилась пов'язана з властивостями громадянської ідея політичної спільноти, муніципальності у межах громадянського суспільства [5, 29].

У такому тлумаченні поняття «громадянське суспільство» знаходить своє продовження у *ідеї* громадянського суспільства, яка за М. Бойчуком:

1. ... виражає онтологічну основу громадянського суспільства, його укоріненість в категоріях свободи, справедливості, солідарності та суспільної злагоди, де:

- свобода сприймається як можливість самовираження і самоздійснення;
- солідарність – як можливість реалізації загальних інтересів і цілей;
- справедливість – як моральне начало, умовою реалізації загальнолюдських цінностей з орієнтиром на рівність прав людей реалізувати свої життєві цілі;
- злагода – як узгоджена воля на дію та мир відповідальності за її результати.

2. Ідея громадянського суспільства виступає не тільки відправною точкою відліку його становлення, але й водночас забезпечує (ініціює) його розвиток, бо ідея (чи то у формі утопії, чи у формі ідеології або раціональності) динамічна за своєю сутністю.

3. Між поняттям «громадянське суспільство» та ідеєю громадянського суспільства існує принципова різниця. Суспільство, незважаючи на свій динамізм, пасивне та інертне. Воно заявляє про себе як про наявні умови перебігу суспільних процесів. Щодо ідеї, то вона, будучи адаптованою суспільною свідомістю, перетворюється на потужний фактор впливу на умови, викликає їх зміни, а часом – і докорінне перетворення.

4. Ідеї громадянського суспільства притаманна певна схема або концептуальність, яка утримує в концентрованому вигляді ідеал громадянського суспільства. Історично перша концепція втілює рух від «природного стану через суспільний договір до громадянського суспільства». Наступна концепція знаходить свій вираз у схемі «громадянське суспільство та його зв'язок, а часом і протистояння з державою через право (мораль)».

З посиленням ролі особистості у ХХ столітті утворюється нова концепція раціональності: «особистість – громадянське суспільство – держава» [5, 29-30].

Особливий інтерес до ідеї громадянського суспільства постає у 70-80-х роках ХХ століття у зв'язку із суспільними процесами, що дуже виразно в західних суспільствах демонстрували кризу системи цінностей модерної доби, що неодмінно вплинуло як на ідейний, культурний, політичний, економічний, так і на інституційний вимір суспільства, механізми взаємодії в рамках вже нової концепції раціональності. Як зауважує М. Бойчук, «наразі концептуальний характер громадянського суспільства суттєво змінюється. Його

принципова схема набуває вигляду «громадянин – громадянське суспільство», за яким стоять життєві цілі людини та суспільства як системи, що самоорганізується, єдність приватного і публічного життя людей; певна система координат, що забезпечує зв'язок вертикальних та горизонтальних суспільних відносин» [5, 31].

Саме така концепція громадянського суспільства найбільш точно відбиває сутність демократичного суспільства, інституційно оформленого в державі. Адже ступінь розвиненості громадянського суспільства є як відображенням ступеня демократизму, так і характеристикою політичної культури соціуму. Тобто саме держава та її органи, якщо вони сформовані на демократичних принципах та з дотриманням демократичних процедур, є породженням і продовженням громадянського суспільства. Громадянське суспільство формує державу відповідно до своїх принципів та інтересів. Державні органи та інститути управління в такій державі приймають на себе ті функції, які органи самоорганізації населення не можуть самостійно реалізовувати. Це означає, що на уряди покладається функція втілення політики спрямованої на забезпечення реалізації прав і свобод людини, задоволення життєвих потреб всіх груп населення, створення умов для реалізації суспільних інтересів, самореалізації особистості, забезпечення умов для досягнення в суспільстві соціальної справедливості. Тобто громадянське суспільство не може існувати без правової держави, а правова держава реалізується тільки завдяки розвиненому громадянському суспільству.

Притримується такого підходу у визначенні поняття «громадянське суспільство», його системоутворюючих елементів та характеристик значна кількість провідних суспільствознавців, в тому числі й українських. Так, І. Кресіна, досліджуючи цей феномен, акцентує увагу на низці методологічних настанов, які висвітлюють місце та роль громадянського суспільства у суспільно-політичних процесах, сприяють визначенню його сутності.

1. Громадянське суспільство не можна визначати як певний інститут на кшталт політичної партії, громадської організації, профспілки чи держави. Воно є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за свої дії, за майбутнє всього суспільства. Тому його не можна побудувати, але можна утвердити як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи та відповідальності за долю держави і нації.

2. Громадянське суспільство створює державу, а не навпаки і співвідносяться як організм і механізм. Держава є складовою громадянського суспільства, інститутом здійснення публічної влади й механізмом забезпечення безпеки, добробуту, правового захисту прав і свобод громадян, а тому не може існувати у недемократичних системах.

3. Ступінь розвиненості громадянського суспільства є віддзеркаленням рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Здатність громадянського суспільства зберегти й ефективно реалізовувати більшість

функцій та повноважень інститутів самоорганізації й самодіяльності свідчать про його розвиненість та укоріненість. Активність і розвиненість громадянського суспільства визначають і силу держави, що прямо пропорційна ефективності здійснення в межах відведених їй громадянським суспільством функцій і повноважень політичного управління в інтересах громадян, для чого створює правову систему і легітимно забезпечує порядок.

4. Громадянське суспільство за суттю є політичним, адже його суб'єктом є громадянин, що усвідомлює свої політичні інтереси і потреби і є активним учасником політичних відносин. Тому тлумачення громадянського суспільства як сфери реалізації приватних інтересів громадян поза втручанням держави та її організуючим і регулюючим впливом, слід вважати некоректним. Громадянське суспільство – це сфера самореалізації громадян як свідомих політичних акторів – носіїв суспільних і політичних інтересів, – що взаємно корелюються та потребують для цього легітимного і легального політичного інституту – держави. Влада, уособлена й інституціоналізована в державі (а тому і держава) є легітимною доти, доки її дії ґрунтуються на законі, праві, народній довірі та підтримці.

5. Громадянське суспільство не може бути структурованим як політична або правова система, адже системою виступає саме суспільство, соціум як сукупність індивідів і спільнот (які взаємодіють у одній площині, по горизонталі). Для дослідження громадянського суспільства доречно застосовувати такі критерії як часові та просторові характеристики (певні стани, етапи становлення в різних країнах), показники рівня політичної участі (активне, пасивне), ступеня забезпечення прав і свобод людини і громадянина (розвинене, нерозвинене), адекватності суспільним завданням, цивілізаційним викликам, здатності до саморозвитку тощо [14, 3-6].

Варто зробити застереження щодо крайніх позицій у поясненні природи громадянського суспільства. З одного боку, спрощеним є розуміння громадянського суспільства як сфери, вільної від політики. З іншого, однобокою є і його надмірна політизація, прирівнювання громадянського суспільства до політичної опозиції. Схильність до домінування в одних типах громадянських суспільств соціальних функції громадських об'єднань, а в інших орієнтації на політичну активність та політична діяльність обумовлена як їх історичними типами, так і конкретним суспільно-політичним й економічним станом. Але ці типи можуть трансформуватись, переходити з одного стану в інший, адже немає чіткого розмежування між політикою і громадянським суспільством.

Громадянське суспільство як основу демократичної держави розглядає Ф. Рудич, підкреслюючи, що становлення його відбувається паралельно із становленням держави як правової, соціальної, демократичної. Громадянське суспільство – це суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної і політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Громадянське суспільство це суспільство вільних громадян. Воно вільне від держави, але взаємодіє з нею заради загального блага. Суть громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав

людини. Особа в ньому здобуває гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм політичного і економічного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, погляди [21, 21-23].

Сильне, розвинене або сформоване громадянське суспільство можна охарактеризувати якісними показниками. В. Барков виокремлює низку загальних засад, що сприяють досягненню ним такого рівня.

1. Для успішного функціонування і розвитку громадянського суспільства необхідною є наявність розвиненої соціальної інфраструктури, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення і яка також повинна мати розвинуті горизонтальні зв'язки;

2. Громадянському суспільству притаманний високий рівень розвитку особистості – у соціальному, інтелектуальному і психологічному аспектах, внутрішня свобода особистості та здатність активно підключатись до різноманітних сфер діяльності;

3. В економічній сфері ознакою розвиненості громадянського суспільства є створені на ініціативній основі численні підприємства недержавного сектору – з приватними і колективними формами власності;

4. У соціальній сфері серед таких показників виокремлюються: недержавні засоби масової інформації, а також механізми формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів;

5. У політичній сфері показниками повноцінного громадянського суспільства можуть бути різноманітні суспільно-політичні об'єднання, партії та рухи, діяльність яких спрямована на захист прав та свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії;

6. У духовній сфері розвиненість громадянського суспільства визначається свободою думки, слова, совісті, існуванням механізмів для їх реалізації, для забезпечення можливостей самовираження особистості, її духовного розвитку [6].

Таким чином, від того наскільки розвинутим є громадянське суспільство залежить можливість громадян захищати свої інтереси матеріального і духовного характеру, самореалізовуватись в різних сферах суспільного життя, а також здатність протистояти зазіханню державної влади на громадський сектор.

Громадянське суспільство постає як об'єднання громадян, завдяки якому вони забезпечують власні інтереси шляхом самоорганізації. Виступаючи найважливішою передумовою і ознакою сформованості громадянського суспільства, самоорганізація (її рівень, забезпеченість як з боку держави, так і громадянського суспільства) є, з одного боку показником активності громадян у його розвитку, а з іншого – індикатором зацікавленості держави у його розгортанні. Таким чином, громадянське суспільство є продуктом, що формується під впливом процесів самоорганізації громадян та організуючої і забезпечуючої діяльності з боку правової держави. Тобто, формування громадянського суспільства відбувається у діалектичній єдності зі

становленням правової держави.

15.2 Держава і громадянське суспільство: принцип взаємодії

Поступ громадянського суспільства залежить від значної кількості факторів і вирішення різних проблем. Однією з ключових проблем є удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами.

Самоорганізація і саморегуляція є принципами дії у недержавному сегменті суспільства, тоді як організація передбачає свідоме цілеспрямоване перетворення дійсності, регуляцію ходу соціальних процесів, що знаходиться у компетенції державної влади. Тобто формування громадянського суспільства представляє собою процес *організації і самоорганізації населення*.

Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Однак ставлення держави до громадянського суспільства не має бути байдужим. Органи державної влади реагують на запити і потреби асоційованого громадянства, видають законодавчі акти та стежать за їх виконанням, стежать за порядком у суспільстві, запобігають виникненню конфліктів або шукають шляхи їх розв'язання у мирний, цивілізований спосіб. Отже, стосунки громадянського суспільства і держави мають бути стосунками діалогу і співпраці, а не монологу і диктату однієї з сторін [18, 381].

Держава необхідна громадянському суспільству, адже покликана захищати права і свободи, інтереси і власність громадян, але діючи у суворо визначених межах, вихід за які може спровокувати акції громадської непокори. Але і громадянське суспільство необхідне державі, адже уможлиблює її становлення як демократичної правової держави, а головне – легітимізує її. «Саме визнання і прийняття суспільством владних структур і настанов надає їм ознак правдивості, законності, прийнятності, уможлиблює їх дієвість і зрештою стабільність існуючого ладу» [4, 8].

Діалог, відносини співпраці і взаємовплив громадянського суспільства і держави є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку країни, адже саме розподіл сфер впливу, владних повноважень, розвиненість інститутів політичної системи та рівень політичної культури визначають тип існуючого режиму – тоталітарного, авторитарного чи демократичного.

Політична активність громадян є свідченням розвинутого громадянського суспільства, яке, в свою чергу, є фундаментом реальної демократії.

Втім, слід зауважити, що поряд із достатньою увагою науковців до питання обумовленості демократизації високим рівнем громадської активності, недостатньо уваги приділяється варіантам впливу громадянського суспільства на демократію, адже результат може бути неоднозначним, на що впливає низка чинників, зокрема, структурованість суспільних інтересів та їх інституційне оформлення, рівень взаємодії держави і громадянського суспільства, соціально-економічний стан, домінуючий тип політичної культури тощо. На цю проблему звертає увагу О. Кіндратець і виокремлює декілька варіантів впливу, наводячи

різні дослідницькі позиції. Так, поряд з точкою зору, що демократизація неможлива без розвиненого громадянського суспільства, започаткованою А. де Токвілем у роботі «Демократі в Америці», авторка наводить точку зору О. Енкарнасьйона, яка висвітлена в роботі «Місіонери Токвіля» і полягає в скептичному ставленні до думки, що енергійне громадянське суспільство завжди підсилює, а не послаблює демократію. Ця позиція ґрунтується на дослідженні Ш. Берман краху Веймарської республіки, в якому відмічається, що численні організації громадянського суспільства стали базою у міжвоєнній Німеччині для підготовки потенційних нацистських кадрів і якби німецьке громадянське суспільство було слабшим, нацизм ніколи б не зміг залучити на свій бік так багато громадян. Виходячи з цих висновків, О. Енкарнасьйон вважає, що без політичної інституціоналізації, певного соціально-економічного розвитку, широке й мобілізоване громадянське суспільство скоріше буде непередбачуваним чинником, який відіграватиме потенційно дестабілізуючу роль. Наступна точка зору представлена поглядами Б. Бербера, який вказує на глибокі вади уявлення про те, наче громадянське суспільство може служити двигуном демократичних трансформацій колишніх авторитарних і тоталітарних суспільств, оскільки практично неможливо здійснити таку політику через її сумнівну універсальність у західному варіанті. Крім того, мало уваги приділяється можливості того, що підтримка громадянського суспільства в контексті нерозвиненості політичних систем, переважаності новостворених демократичних урядів і високої політизованості населення, може призвести не до полегшення, а до ускладнення консолідації демократії. Відповідно, сумнівно виглядає, на його думку твердження про те, що сильне громадянське суспільство – необхідна умова успішної демократії. Третя точка зору, належить Ф. Шміттеру, який вважає, що громадянське суспільство не є абсолютним благом для демократії. Поряд з низкою безперечно позитивних аспектів, він відмічає параметри, за якими громадянське суспільство може чинити негативний вплив на демократію: громадянське суспільство може зробити процес формування більшості тривалішим, складнішим і випадковішим, чим знизить легітимність демократичного уряду; воно здатне породити постійні перекося в розподілі впливу в політичному процесі; може впроваджувати у політичне життя складну і запутану систему компромісів; може посилити тенденцію до вирішення всіх проблем з «суспільного котла», коли кожна асоціація, кожен рух задовольнятиме свої потреби та інтереси за рахунок суспільства в цілому. Це призводить до неефективної інфляційної, економіки; найнебезпечніше – коли існує декілька громадянських суспільств у вигляді різних і навіть несумісних етнічних чи культурних співтовариств, кожне з яких буде чинити на демократію змішаний вплив.

Отже, вплив на демократію громадянського суспільства неоднозначний і значною мірою залежить від особливостей культури, типу держави та характеру взаємодії держави і громадянського суспільства [11, 157-159].

Формування громадянського суспільства у тісній взаємодії з правовою державою відбувається на засадах узгодження розподілу владних повноважень між ними. Втім, «аналіз взаємодії цих двох суб'єктів у структурі більш складної

системи – соціального організму країни – виявляє присутність третього елемента, а саме – негромадянського суспільства, яке теж претендує на володіння та розпорядження владою і, навіть, реальне володіння нею» [5, 38]. Такої думки притримується і О. Бабкіна. Зокрема, вона зауважує: «Держава потрібна громадянському суспільству, аби запобігти загрозі руйнування спільноти, що незмінно виникає у її додержавному або позадержавному стані... До того ж, слід зауважити, що складовою громадянського суспільства як царини неформального, державно нерегламентованого життя людей є й поза легітимні, «тіньові» прояви суспільної взаємодії, наприклад, кримінал» [4, 6].

На наявність третього елемента (підсистеми) в загальній структурі суспільства вказує також С. Кисельов, який відмічає, що цей елемент виникає стихійно одразу із організацією владних політичних відносин у формі держави, як механізм захисту інтересів громадян від неї. «Тому у владно організованому суспільстві, тобто в межах держави, у межах цивілізації сама система суспільства поділяється на декілька підструктур: державу, яка, власне, і організовує суспільство, та громадянське суспільство, що вносить певний елемент дезорганізації у суспільні відносини. Третій елемент таким чином організованого суспільств – негромадянське суспільство, що протистоїть як державі, так і громадянському суспільству і не має певних якостей громадянського суспільства, таких як толерантність, повага до особистості, де взагалі відсутні ліберальні цінності» [6, 97]. Втіленням третього елемента – негромадянського суспільства – є, наприклад, кримінал, тіньова економіка або екстремістські угруповання, які можуть виникати під час суспільно-політичних чи економічних криз. Вирішення зазначеної проблеми знаходиться у законодавчо-правовій площині, а також визначається бажанням влади її вирішувати.

Як зауважує О. Бабкіна, «держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, за дотримання порядку, збереження умов господарювання, протидію силі, що загрожує соціальній цілісності й спрямуванні на руйнування «соціальної солідарності». Порушення органічної збалансованості між державою і громадянським суспільством призводить або до політики етатизму, або в разі абсолютизації принципу «Laissez fair» (вимоги відпустити життя суспільства на вільний і безконтрольний самовплив, лібералістське покладання надій тільки на підприємницьку ініціативу та саморегулювання засобами конкуренції, механізми попиту і пропозиції тощо), до стихії руйнівного хаосу» [4, 6].

Таким чином, формування громадянського суспільства в його сучасній концепції є процес, якісний результат якого залежить від співпраці і порозуміння недержавної влади та державної, громадянського суспільства і правової держави. А ефективність цієї взаємодії, у свою чергу, визначає якість функціонує в даному суспільстві моделі державно-громадського управління і впливає на процес державотворення.

15.3 Інтерес як ключовий фактор формування громадянського

суспільства

Вирішальним мотивом, який мобілізує суб'єкт до активної діяльності (індивіда, об'єднання громадян чи суспільство) постає інтерес.

Реалізуючи свої інтереси, задовольняючи матеріальні або духовні потреби громадяни вступають у різні соціальні зв'язки і відносини, на ґрунті яких відбувається структуризація самих інтересів, а тому і стратифікація суспільства. Тобто структуризація інтересів відбувається в результаті визнання певним колом громадян спільних для них інтересів. Об'єднуючись навколо цих інтересів, громадяни утворюють соціальну цілісність. Розвиваючи структуризацію суспільства, стратифікація виступає найважливішою передумовою формування мережі горизонтальних зв'язків і відносин, які, відповідно до потреб та інтересів, можна віднести до різних рівнів, аналогічно до піраміди потреб А. Маслоу. Так, «фундамент громадянського суспільства складають відносини, пов'язані із забезпеченням його життєдіяльності, головна функція соціальної організації полягає насамперед у створенні умов для задоволення базових людських потреб у їжі, одязі, житлі тощо. Другий шар становлять соціокультурні відносини, що містять у собі сімейно-родинні, етнічні, релігійні та інші усталені зв'язки. Нарешті, третій і верхній шар утворюють відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними і культурними перевагами, ціннісними орієнтаціями громадян» [19, 266]. Таким чином, стратифікація є відображенням структуризації суспільства, поділеного на великі і малі соціальні групи, які у громадянському суспільстві проявляють себе як *групи інтересів громадян*. Суспільства, в яких визнаються різноманітні групові інтереси є плюралістичними демократичними суспільствами.

Суспільні інтереси можна поділити і за сферами життєдіяльності на економічні, політичні, соціальні, духовні й інформаційні. Відповідно, діяльність носія певного інтересу (індивіда або групи) буде спрямована на активізацію конкретної сфери. Проте, будь-яка незадоволена потреба індивіда представлена як інтерес, перешкоди у його реалізації чи диспропорції у розвитку суспільства загалом, стимулюють інтерес до політики, якщо розв'язання проблеми вимагає взаємодії з владою. Таким чином, у процесі реалізації суспільних інтересів відбувається самоствердження громадян та політична соціалізація, оскільки через політичну діяльність задовольняються не лише політичні інтереси, а й економічні, релігійні, культурні тощо, адже політика регулює всі сфери суспільного життя. Більше того, як відмічає Л. Радченко, «оскільки політичні інтереси існують у загальнозначимій, загальнообов'язковій формі, то їм належить провідна роль в інтеграції та спрямуванні всіх інших інтересів відповідної соціальної спільноти, що знаходить свій вияв у розробці та здійсненні економічної, правової, культурної та інших напрямів політики. Водночас, самі вони спираються на економічні, соціальні та інші практичні інтереси, співвідносять з вимогами останніх власні диспозиції та вимоги» [20, 133].

За такою логікою відбувається встановлення взаємозв'язку між різними політичними інтересами в процесі формування загальної концепції

стратегічного суспільного розвитку. На ці властивості при реалізації політичних інтересів у формі політичної діяльності звертає увагу М. Головатий: «В процесі реалізації політичних інтересів зустрічаються ще дві властивості – поєднання і узгодження. ... Поєднання політичних інтересів полягає в тому, що їх носії знаходять єдиний співпадаючий спосіб задоволення конкретних потреб. Саме по собі співпадання потреб необхідно відрізнити від їх узагальнення. Останнє розуміється як з'ясування стану взаємозв'язку між інтересами» [7, 8]. Отже, у повсякденному житті суспільства саме узгодження і узагальнення інтересів різноманітних соціальних і політичних суб'єктів потребує особливої уваги, оскільки знаходить своє продовження у політиці і політичних інтересах, яких дотримується держава.

Як слушно зауважує М. Туленков, «громадянське суспільство і держава взаємодіють як носії і виразники особливих та загальних інтересів. У межах громадянського суспільства як сукупності самодіяльних форм існування людей забезпечується безпосереднє самоврядування суспільної системи, механізм якого враховує різноманіття групових та індивідуальних інтересів людей. Державі при цьому відводиться роль спеціального суб'єкта управління, який виступає потужним інструментом формування і реалізації загального інтересу» [24, 83].

Подібну думку висловлює і С. Рудницький: «саме групові інтереси є найсуттєвішими: вони відіграють ключову роль у самоорганізації соціуму і виступають провідними політичними акторами. З одного боку виникає взаємозалежність між інтересами політичних лідерів і груп, з іншого – між специфічними інтересами сегментів суспільства і загальносуспільними, причому специфічні інтереси здатні конкурувати з загальними, що особливо стосується перехідних систем, де інститути громадянського суспільства ще не зміцніли» [22, 118-119]. Таким чином, групи інтересів громадян виступають посередниками в стосунках індивідів з владою та рештою суспільства.

Слушним при цьому є зауваження щодо подвійної природи організованих групових інтересів.

Цікаво, що при наявності популярного визначення, яке стверджує, що *громадянське суспільство — це плюралізм і організація інтересів незалежно від держави*, дослідження громадянського суспільства і груп інтересів як правило проводиться роздільно. Причини такого парадоксального факту можна пояснити тим, що організовані групи інтересів існують у двох різних «іпостасях». З одного боку, вони є осередками взаємодії, спілкування й солідарності, провадження власне громадського (публічного) життя та спільного (колективного) вирішення проблем. У цій іпостасі їх прийнято характеризувати в термінах громадянського суспільства і брати до уваги, насамперед, їх соціальну й соціалізуючу роль. У відриві від інших функцій вона часто відкриває шлях до ідеалізації громадянського суспільства.

З іншого боку, ті ж самі групи прагнуть відстояти свої інтереси в межах усього суспільства, втручаються в політику, здійснюють тиск на владу. У цьому випадку їх, зазвичай, розглядають як групи інтересів та групи тиску, піддаючи критичним оцінкам. Проте саме завдяки цій діяльності члени організацій

проходять політичну соціалізацію і стають повноцінними громадянами, здатними протидіяти спробам узурпації влади, захищати свої інтереси політичними методами тощо. Організаційний *плюралізм* здатний перетворити людей, що мають спільні групові інтереси на суб'єктів суспільного й політичного життя. Саме він забезпечує можливість активного громадського життя і веде до утворення партій, які також є ланкою представництва специфічних групових інтересів та їх захисту політичними засобами [30].

Таким чином, розглядаючи соціум як складну, диференційовану інтересами різного порядку систему, громадянське суспільство можна визначити як «певний механізм неформального соціального партнерства, яке уможлиблює здійснення й баланс існуючих інтересів. Воно передбачає свободу асоціації індивідів, коли добровільні об'єднання і організації виражають інтереси і прагнення різних верств населення» [4, 8].

15.4 Морфологічна будова громадянського суспільства

Аналізуючи громадянське суспільство як сукупність індивідів і спільнот, що взаємодіють між собою і вступають у співпрацю з державою для реалізації суспільних потреб і інтересів, не можна оминати увагою таке важливе питання як морфологічний аспект громадянського суспільства, який передбачає розгляд елементів, структури, функцій, та взаємодії між складовими громадянського суспільства.

Зауважимо, що відсутність загальновизначеного розуміння сутності громадянського суспільства, породжує неузгодженість і в питанні елементного складу громадянського суспільства, тобто кого, які інститути слід відносити до сфери громадянського суспільства.

На урядовому веб-сайті у словнику термінів подається наступне визначення.

Інститут громадянського суспільства – форма організації і засіб здійснення спільної діяльності громадян, спрямованої на захист власних прав та інтересів. Інститути громадянського суспільства можуть бути формальними і неформальними, до них відносять: громадян та їх групи, громадські організації, політичні партії, професійні спілки, організації роботодавців, благодійні організації, творчі спілки, релігійні організації, засоби масової інформації, самоврядні територіальні громади, органи самоорганізації населення, трудові і навчальні колективи та ін. [32].

На думку А. Карася, структуроутворюючими взаємозумовлюючими елементами громадянського суспільства є:

а) самопороджуваний, за принципом синергетики, «*arche*», початок дій, або ж вияв ініціативи щодо самозумовлюваної мети самоздійснення людини, або ж вияв свободи;

б) потреби іншої людини (людей), що здійснюється через комунікацію, солідарність;

в) участь доповнювальності груп і спільнот в контексті цілого;

г) відповідний до «*arche*», свободи і мети – семіоз, або мовно-мовленнєвий дискурс, в якому здійснюється феноменологія знаків, значень,

символів і кодів порозуміння [10, 17].

К. Петренко відмічає, що «структурними елементами громадянського суспільства є організації (громадські організації, політичні партії, асоціації) та об'єднання громадян (професійні, спортивні, релігійні, творчі тощо) [17, 84]. М. Шевченко висвітлює позицію, зауважуючи, що в такому ключі громадянське суспільство розглядає більшість вчених і політиків і що така концепція громадянського суспільства є загальноприйнятою в Росії: «... як сферу неполітичних, недержавних відносин і виражається вона в тому, що держава поглинає громадянське суспільство... громадянське суспільство – це незалежна від держави сукупність різних видів соціальних інституцій, об'єднань, організацій, що слугує громадянам основою для вільного розвитку особистостей, вираження їх власних поглядів і переконань, інтересів і очікувань... Основними його суб'єктами є громадяни зі своїми правами та громадські (неполітичні й недержавні) організації, асоціації та об'єднання» [33].

До системоутворюючих елементів різні дослідники відносять сім'ю як родовий соціальний інститут, систему самоврядування, профспілки, корпорації, фонди, нації, демократію, свободу, активність людини, ментальність, толерантність, міжетнічні відносини тощо. Або, наприклад, «оскільки громадянське суспільство насамперед забезпечує відтворення соціального життя, то основними його інститутами є: приватна власність, орендні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, споживчі й кредитні спілки, бізнес-центри, благодійні фонди і фонди підтримки, наймана праця, біржі зайнятості, а також сім'я, церква (відокремлена від держави), школи (приватні), ЗМІ (недержавні), профспілки, інші громадські недержавні організації тощо. Якщо перша група інститутів сприяє відтворенню життєдіяльності громадян у сфері економічних відносин, то друга – безпосередньому відтворенню соціальності і здійсненню контролю за дотриманням і виконанням загальноприйнятих для громадянського суспільства моральних норм у сфері соціокультурних відносин» [19, 267].

Структуру ж громадянського суспільства розглядають як «внутрішню будову явища, що відтворює багатогранність та взаємодію його складових частин, забезпечує його цілісність та динамізм розвитку» [5, 126]. Деякі вчені вважають, що структуру громадянського суспільства можна подати аналогічно до підсистем суспільства – сфер життєдіяльності соціуму. Таку структуру пропонують Т. Тарахонич і О. Тарахонич – соціальна, економічна, політична, духовно-культурна та інформаційна підструктури.

Громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, його складовою, що за своїми характеристиками наближається до соціальної сфери суспільного життя. Будучи присутніми, хоча б мінімально, у будь-якому суспільстві, вони різняться розмірами та якістю, зокрема, рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування, системою цінностей.

Як підструктура суспільної системи, громадянське суспільство, у свою чергу, має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти *інституційного* плану і певний тип *культури*.

Інститутами громадянського суспільства є:

- добровільні громадські організації і громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади;
- незалежні засобами масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку;
- громадська думка як соціальний інститут;
- у певному аспекті – вибори та референдуми, коли вони служать засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;
- залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи (як-то суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);
- на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

В аспекті *культури*, охарактеризована вище підсистема суспільства може називатись громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інституцій, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності. Тобто, громадянське суспільство – це не лише сфера, але й *тип взаємодії, певна модель соціальної організації*, з притаманними їй *якісними* характеристиками, а саме:

- суб'єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні і рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі і великі справи в суспільстві;
- їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;
- індивідуалізм та конкурентність у їх діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і толерантністю.

Громадянська культура є культурою участі і підтримки, з прихильним ставленням громадян до політичної системи, збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян. Така культура не може сформуватися без наявності *значного числа власників*, які ні від кого не залежать матеріально, так само, як і без *правової захищеності індивідів* [30].

Для розуміння того як саме недержавна влада, втілена у формі громадянського суспільства, реалізується у соціальному організмі країни, потрібно розглянути її функціональну характеристику. Функції представляють собою основні напрямки діяльності інститутів громадянського суспільства, канали їх впливу на суспільне життя. Найголовнішими з них є наступні:

По-перше, спілки та об'єднання є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів. У цій ролі вони полегшують виконання державою своїх функцій, зменшуючи «тягар проблем», які їй доводиться розв'язувати.

По-друге, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс «бути почутою на горі» владної піраміди». Вони також зменшують деструктивну силу протистояння інтересів, абсорбуючи і впорядковуючи енергію людей, вводячи в організоване русло протести, вимоги, акції непокорі і т.п. Тим самим вони оберігають суспільну систему від хаосу і створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

По-третє, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою [18, 187].

Отже, функціональна характеристика, фіксує напрямки, за якими інститути громадянського суспільства здійснюють свій вплив на суспільні відносини, унаочнює місце і роль громадянського суспільства у суспільній системі, дозволяє зрозуміти підстави подання його як опори демократизації.

Ефективне громадянське суспільство, на думку М. Бойчука, має виконувати такі функції:

- 1) творення та відтворення життя людини, або демографічну функцію;
- 2) соціалізація та ресоціалізація особистості людини;
- 3) самоорганізація життя громади, у тому числі й самоуправління;
- 4) породження держави, або морфогенетичну функцію;
- 5) здійснення соціального контролю за діяльністю держави щодо умов та механізмів відтворення родового життя людей [5, 131].

Але громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати зазначені функції, якщо відсутній бодай один з найголовніших його атрибутів:

- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;
- організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами;
- незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;
- зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва [18, 380].

Важливою складовою системи громадянського суспільства і механізмом реалізації значної частини суспільно важливих питань, які громадські спілки та об'єднання намагаються розв'язують самотужки, є місцеве самоврядування. Місцеве самоврядування здійснюється добровільно, на засадах самоорганізації, управління на місцях. Воно розвиває ініціативу, залучає громадян до самодіяльності, самостійного вирішення питань місцевого значення в межах Конституції і законів держави. Реалізація інтересів територіальних громад реалізується через систему місцевого самоврядування до якої входять:

- сільські, селищні, міські Ради та їх органи (виконавчі комітети, комісії тощо);
- інші форми самоорганізації громадян (громадські комітети і ради

мікрорайонів, житлових колективів, домові, вуличні, дільничні комітети);

– різні форми безпосереднього волевиявлення громадян (місцеві референдуми, збори та сходи громадян) [18, 497].

Державно-територіальний устрій України забезпечує поєднання загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, гарантує єдність і цілісність території України як унітарної децентралізованої держави [18, 499]. Органи державного управління і органи місцевого самоврядування взаємодіють між собою лише в рамках відносин визначених законом. Тому органи місцевого самоврядування є важливим каналом, що пов'язує громадянське суспільство з державою. Таким чином інституціоналізовані громадські інтереси не просто мають можливість впливати на прийняття державних рішень, а означають в умовах демократизації активну, врівноважену співпрацю органів державної влади та громадської влади, що постає як модель державно-громадського управління або ж публічного управління. А як вже не раз відмічалось, функціональними органами громадської влади, найдієвішими інститутами громадянського суспільства є громадські організації.

15.5 Громадські об'єднання як носії влади в демократичному суспільстві

Множина недержавних організацій, які створюються на добровільних засадах, їх об'єднання, асоціації та союзи виступають визначальною складовою громадянського суспільства та політичної системи в державі, а також і в структурі глобального громадянського суспільства. «Більше того: в процесі глобалізації «громадянське суспільство бере владу в свої руки» і космополітична держава народжується як симбіоз глобального громадянського суспільства і держави» [8, 626-627].

Громадські об'єднання, виступаючи рушійною силою, забезпечують відтворення соціальної, духовної, соціокультурної сфер, реформування економічної та політичної систем. Саме громадські об'єднання нині є найбільш дієвими і масовими інститутами громадянського суспільства, які, виконуючи посередницькі функції, виступають сполучною ланкою між державою (владою) і населенням. Постійне зростання активності населення в країнах, що прагнуть розширення чи удосконалення демократичних механізмів функціонування суспільства, свідчить про здатність населення до самоорганізації та соціальної інтеграції, а це, в свою чергу, – показником зрілості громадянського суспільства. Висунення громадськими формуваннями альтернативних конструктивних чи раціональних проектів або виступ з громадською ініціативою в демократичній державі розглядається як співпраця, як взаємодоповнення державного та громадського управління. Саме у такий спосіб суспільні інтереси та цінності в демократичній політичній системі через інститути громадянського суспільства втілюються в державній політиці.

Обговорення і можливе прийняття пропозицій, що висуваються громадськістю, як відмічають В. Анікін і Г. Зеленько, принаймні, вже не

розглядаються державними структурами будь-якого рівня як виклик, а тим більше як докір владі в неефективному управлінні. Сучасні громадські об'єднання можна з повною підставою розглядати як різновид громадського самоврядування, спрямований на вдосконалення політичної системи, як одну з форм зближення співпраці державного і громадського управління, їх взаємодоповнення [2, 43].

Мережа асоціацій та організацій, що складають основу громадянського суспільства, має таке ж значення для демократії, як вкладення капіталу в економіку. У конституційній демократичній державі влада гарантує право особистості брати участь у діяльності неурядових організацій. Через місцеві, регіональні та загальнонаціональні неурядові організації громадяни повідомляють про свої потреби, інтереси [12, 117].

Слід зауважити, що поряд із поняттям «громадські організації», часто використовують поняття «недержавні організації» або поняття «неурядові організації», щоб підкреслити непричетність держави до їх створення і управління.

Організація – це соціальна група орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і на формування високоформалізованих структур на основі спеціалізації або розподілу праці [3, 51]. Поняття ж «громадська організація», зауважують В. Коваленко та О. Юлдашев, асоціюють із добровільним формуванням громадян, створеним у результаті їх вільного волевиявлення з метою вираження колективних інтересів і вирішення громадських питань та проблем [13, 15]. Таке широке визначення має наслідком віднесення до категорії громадських організацій дуже різних інституцій як власне громадських організацій, так і політичні партії, організації за інтересами, рухи, творчі об'єднання, благодійні фонди тощо, які, попри їх спільну сутність як організацій громадянського суспільства, доцільніше розглядати окремо.

За час після здобуття незалежності Україна пройшла значний шлях нарощування числа та вдосконалення якості різноманітних громадських спілок, асоціацій, фондів, інших добровільних організацій, що створюються з ініціативи громадян і входять до «третього сектора». Громадський або «третій» сектор охоплює сукупність недержавних організацій (НДО), що становлять «кістяк» громадянського суспільства [30].

Діапазон діяльності громадських об'єднань дуже широкий і поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства. Сила впливу і масштаб діяльності громадських об'єднань значною мірою визначається співвідношенням загального та індивідуального інтересу, рівнем конформізму та можливістю збереження та розкриття власної індивідуальності та ідентичності. Задоволення потреб та інтересів (культурних, матеріальних, інтелектуальних тощо) особи, її самореалізація впливають на ступінь участі й форми реалізації громадських ініціатив. Саме тому доцільно враховувати в діяльності громадських об'єднань налаштованість їх членів і здійснювати диференціацію громадських структур. У цьому контексті В. Анікін та Г. Зеленько, посилаючись на К. Ясперса, відмічають, що «для кращого розуміння природи і добровільних

об'єднань громадян, підвищення їх ролі в житті суспільства важливо знати і враховувати функціональну спрямованість громадських об'єднань. Сучасні дослідники розрізняють: виховну, інформаційну, дорадчу, контрольну, організаційну, управлінську і аналітико-представницьку функції» [2, 44].

Діяльність громадських об'єднань, що зареєстровані і здійснюють свою діяльність на території України, відносини їх із державою регулюється Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р., Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Податковим кодексом України, Кодексом адміністративного судочинства України, Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», а також низкою постанов КМУ, наказами Міністерства юстиції України та Міністерства фінансів України.

В ст. 1. Законі України «Про громадські об'єднання» визначається, що *громадське об'єднання* – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів [1].

Громадські об'єднання, як зазначено у ст.3 «Закону», утворюються і діють на принципах:

- добровільності;
- самоврядності;
- вільного вибору території діяльності;
- рівності перед законом;
- відсутності майнового інтересу їх членів (учасників);
- прозорості, відкритості та публічності [1].

При цьому, відповідно до ст.21, для здійснення своєї мети (цілей) громадське об'єднання має право:

1. вільно поширювати інформацію про свою діяльність, пропагувати свою мету (цілі);

2. звертатися у порядку, визначеному законом, до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами;

3. одержувати у порядку, визначеному законом, публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації;

4. брати участь у порядку, визначеному законодавством, у розробленні проектів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і стосуються сфери діяльності громадського об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя;

5. проводити мирні зібрання;

6. здійснювати інші права, не заборонені законом.

Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право:

1. бути учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і

немайнові права відповідно до законодавства;

2. здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню;

3. засновувати з метою досягнення своєї статутної мети (цілей) засоби масової інформації;

4. брати участь у здійсненні державної регуляторної політики;

5. брати участь у порядку, визначеному законодавством, у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування для проведення консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності [1].

Поняття «громадське об'єднання» є ширшим і позначає як «громадські організації», так і «громадські спілки». Громадська організація та громадська спілка є організаційно-правовими формами громадських об'єднань [31, 9].

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

У соціальній теорії розрізняють два способи соціальної організованості – формальну і неформальну, а відповідно до них громадські організації можна поділити на формальні (традиційні) і неформальні. Якщо характерними ознаками першої групи є раціональність, безособовість, відсутність позаслужбових зав'язків (в ідеалі), підпорядкування функціональним цілям, інституціоналізація в суспільстві (наприклад, профспілки), то неформальні організації постають у формі рухів, не мають легального статусу, не мають чіткої внутрішньої системи зв'язків, тривалої історії, традицій, а носять спонтанний характер виникнення і тому у більшості випадків розпадаються після досягнення загальної мети. Їх виникнення зумовлюється переважно неспроможністю традиційних (формальних) інститутів виконувати взяті на себе зобов'язання, або погіршенням соціальних умов, що веде до неможливості задоволення важливих потреб та інтересів окремих верств населення. Тобто, масові рухи представляють собою специфічний спосіб взаємодії, що проявляється у кризові періоди і не є виявом розвинутого громадянського суспільства.

Відносна відстороненість громадських організацій від політики пов'язана, насамперед, з тим, що держава безпосередньо не втручається в їх діяльність, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства. До того ж громадські організації на відміну від державних інститутів не наділені владними повноваженнями. Відрізняються вони й від політичних партій, оскільки не ставлять за мету оволодіння державною владою. Відмінність їх від усіх інших

суспільних угруповань пов'язана з особливостями функціонування (виникнення за ініціативою знизу, фактична єдність, забезпечення інтересів своїх членів та прихильників незалежно від мети та характеру об'єднання, нетрадиційність) та принципами діяльності (добровільність, поєднання особистих і суспільних інтересів, самоврядування, рівноправність, законність, гласність). У сучасному суспільстві громадські організації забезпечують самоорганізацію в суспільстві, спільну діяльність громадян щодо реалізації соціальних цінностей і суспільних цілей, виникнення місцевих ініціатив та вирішення проблем на локальному рівні та рефлексують різноманітність суспільної думки стосовно різних сфер життя – культурної, освітньої, економічної і т.д.

За своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними організаціями. Однак їх діяльність почасти набуває політичного характеру, адже без широкої добровільної громадянської участі демократична держава може перетворитися в «територію» окремих привілейованих груп і організацій [3, 53]. Отже, важливою ознакою, що вирізняє громадські організації з поміж інших організацій за специфічними інтересами, є їх суспільна користь.

Важливим аспектом дослідження громадських організацій є їх класифікація, адже дозволяє не просто статистично виміряти «розміри» громадянського суспільства, що не є якісним показником, а й допомагає побачити загальну картину існуючої мережі горизонтальних зв'язків між членами суспільства, виявити ступінь розвиненості різних форм суспільної активності. Громадські об'єднання мають різну природу, спрямованість, характер діяльності, межі охоплення, зв'язки з різними підструктурами суспільства та інші особливості, тому критеріїв класифікації може бути багато. Так, наприклад, можна виокремити наступні види громадських об'єднань:

1. За рівнем політизованості або за місцем у політичній системі (політичні партії, суспільно-політичні організації, громадські організації);
2. За рівнем комерціалізації (некомерційні і неприбуткові організації, благодійні фонди);
3. За характером організованості (партії, рухи, організації);
4. За місцем у ієрархічній структурі (місцеві, регіональні або загальнодержавні організації; первинні організації або їх об'єднання, асоціації);
5. За напрямками діяльності, сферами інтересів (професійні, демографічні, творчі, спортивні, культурно-просвітницькі, науково-технічні тощо);
6. За рівнем стабільності (такі, що постійно діють або тимчасові).

Деяка інша типологія громадських об'єднань має такий вигляд:

1. За завданнями – політичні, професійні, наукові, творчі та інші організації;
2. За типом членства – лише індивідуальне членство (партія, профспілка), лише колективне членство (асоціації міст і підприємств), змішане членство (наукове товариство), без членства (суспільні рухи) та ін.;
3. За суспільною роллю виділяють масові організації, орієнтовані на

справи всього суспільства і такі, що дбають переважно про потреби та інтереси своїх членів;

4. За галузями діяльності [9, 356].

Виходячи з того, що найістотнішою характеристикою будь-якої організації є усе ж таки *тип діяльності*, що визначається її спрямуванням та змістом, А. Колодій вважає, що на ньому й мала б ґрунтуватися загальна типологія НДО, складена, наприклад, за такою схемою:

А. Організації, діяльність яких спрямована на самих себе.

А1. Захисні, що найчастіше виступають як групи тиску, що домагаються врахування своїх інтересів на урядовому рівні

А2. Самодопомогові

А3. Аматорські (любительські)

Б. Організації, діяльність яких спрямована на інших.

Б1. Благодійні фонди

Б2. Благодійні організації

Б3. Правозахисні групи

Б4. Громадсько-політичні й політичні організації та рухи.

Пояснюючи кожен з позицій типології, авторка зауважує, що найскладнішою і найрізноманітнішою є палітра організацій класу **А1**, куди входять об'єднання підприємців та клуби ділових людей; професійні робітничі спілки (традиційні і нові, незалежні від держави та керівництва підприємств); фермерські організації; об'єднання військовиків та працівників міліції; професійні об'єднання інтелігенції та службовців; творчі спілки, а також більша частина жіночих, молодіжних, студентських, ветеранських об'єднань. Захисні організації в Україні — досить багаточисленні, але ще не всі мають якості справжніх суб'єктів громадянського суспільства. Якщо об'єднання підприємців, молоді, жінок, етнічних груп діють доволі успішно, то робітничі та інші профспілки часто залишаються бюрократизованими структурами, які мало що значать для своїх членів (адже і роботодавці і наймані працівники входять до однієї організації). Більш корисними і перспективними є так звані нові або вільні профспілки, а також фермерські організації.

Велика кількість в Україні є аматорських спілок, в які люди об'єднуються заради проведення дозвілля. Згідно концепції “соціального капіталу” Р. Патнема вони також формують якості, необхідні людям для життя в демократичному суспільстві: соціабельність, толерантність, довіру до інших людей. Однак у кризових умовах України їх значення, звичайно, менше, ніж інших типів організацій; адже вони мало докладаються до подолання кризового стану та спадщини тоталітаризму у правовій та інших сферах суспільного життя. А вкрай необхідні самодопомогові організації, такі як господарські об'єднання; кредитні спілки, сусідські об'єднання, самоврядні комітети, самодіяльні органи безпеки і протипожежної охорони, фонди розвитку, будівництва пам'ятників, церков тощо розвинені значно менше.

Успішно розвиваються, при значному сприянні міжнародних фондів та організацій, об'єднання групи Б. Благодійні фонди та організації гуманізують суспільство. Благодійні організації створюються при церквах, у межах жіночого

руху. Зароджується меценатство та благодійна діяльність серед українських підприємців. В Україні поки що небагато заможних і багатих людей, які до того ж хотіли б вкладати гроші у суспільні справи, займатись благодійництвом чи надавати спонсорську допомогу [30].

15.6 Стан і перспективи громадянського суспільства в сучасній Україні. Роль громадянського суспільства в системі публічного управління

Досвід розвитку української державності свідчить, що потенціал у волелюбної нації для формування в Україні справжнього громадянського суспільства достатньо великий, а сама ідея мала можливості свого втілення за час Новітньої історії навіть кілька разів. Втім, це були сплески громадської активності, які носили ситуативний, спонтанний характер, спричинені скоріше суспільними, соціально-політичними та економічними негараздами, як вияв кризи легітимності влади, а не результат тривалої роботи соціального, суспільно-політичного, культурного, освітнього характеру. Не було як адекватного розуміння самого громадянського суспільства, його місця, ролі і переваг, так і усвідомлення потреби в ньому з боку соціуму, а також бажання політичної еліти ділитись владними повноваженнями і робити процес державного управління прозорим, а тому й здійснювати відповідні дії.

Процес становлення громадянського суспільства в українському суспільстві триває. Особливо помітні зміни відбуваються на тлі як загальносвітових суспільно-політичних трансформацій, так і тих подій в Україні, що сколихнули не лише український соціум, а весь світ. Вони виявили значний ресурс і потенціал нашого суспільства для розширення громадянського суспільства, а також визначили його нові обрії. Зокрема, найбільша суспільна активність розгорнулася серед організацій групи Б, тобто тих, що спрямовують свою діяльність на інших – благодійні організації та фонди, правозахисні групи, громадсько-політичні об'єднання та рухи тощо. Втім, щоб теперішній етап сплеску громадської активності не минувся для українського суспільства даремно, потрібні не лише бажання окремих спільнот, а й бажання держави стимулювати ці ініціативи, надавати підтримку прагненням громадян та мотивувати до згуртованості, солідарності, розвивати почуття причетності та громадської відповідальності за розвиток суспільства і держави, запроваджувати реальні, а не декларативні, обмежені бюрократичними перепонами, механізми взаємодії, створювати умови для здійснення громадського контролю за діяльністю державних органів максимально доступним, а значить і саму систему державно-громадського управління максимально прозорою. Тоді, на засадах соціального партнерства, воно матиме право називатись публічним управлінням.

Втім, як справедливо зазначає Ю. Шайгородський, розвиток громадянського суспільства в Україні передбачає не тільки і не стільки розбудову його інституційно-організаційних форм, скільки формування нових

смишлів, а на їх основі – розробку і реалізацію широкого комплексу заходів, спрямованих на формування й розвиток публічної сфери і публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-смишлових орієнтацій громадян, формування громадянства як такого. Але на процес його становлення в Україні, як зауважує автор, впливає ряд чинників, що його «гальмує». Зокрема, поперше, при властивому українцям прагненні до консолідації на національній, духовній, культурній, економічній, соціалній основі, сприйняття громадянського суспільства в його сучасній змістовній формі на «ментальному» і «суспільному» рівні гальмується ціннісними деформаціями радянських часів, а тому процес суспільної консолідації поки що не набув форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей і цінностей-засобів), як цілеустановок. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними (вітчизняними і зарубіжними) політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю. По-друге, чималий досвід функціонування формальних «інститутів громадянського суспільства» радянського зразка у вигляді всіляких «спілок», «добровільних товариств», «союзів» тощо, продукує негативне ставлення до більшості сучасних громадських об'єднань, до їх потенційних можливостей, спроможності реально вирішувати проблеми. Водночас, активне використання (підкорення) державою інститутів громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей, у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з бездіяльністю інститутів громадського суспільства. Подібне ставлення і до громадських міжнародних фондаций, які діють в рамках грантових програм, що не завжди корелюються з реальними потребами суспільства. Така діяльність інститутів громадянського суспільства формує хибне уявлення про нього і, відповідно, не викликає довіри і впевненості у їх спроможності і готовності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства. По-третє, не сприяє становленню авторитету громадянського суспільства і довіри до громадських організацій різного типу залучення їх у передвиборчі процеси, адже їх тимчасова активність припиняється із завершенням виборчих кампаній, що дискредитує їх як представників і захисників реальних суспільних інтересів, а свідчить про їх політичну заангажованість [28, 26-27].

Таким чином, зазначені та інші чинники не сприяють довірливому ставленню суспільства до інститутів громадянського. Статистичні показники не є якісною характеристикою розвиненості громадянського суспільства. Величезна кількість зареєстрованих громадських організацій мала б забезпечити якнайширше задоволення потреб та інтересів громадян, якісне життя соціуму, але не всі вони працюють, а працюючи ефективно, з користю для суспільства виконують свої функції. Тим більше, якщо за фасадом інститутів громадянського суспільства криються корисливі приватні інтереси. Особливо цинічною виглядає діяльність «благодійних» фондів, псевдоволонтерських організацій та інших «допомогових ініціатив», які паразитують на тлі тих зовнішніх і внутрішніх викликів, з якими стикнулася Україна в останні роки – зовнішня агресія, окупація територій та військові дії, внутрішні

суспільно-політичні, гострі економічні, соціальні та культурні проблеми.

Тому формування якісного розвиненого громадянського суспільства передбачає переосмислення його сутності адекватно реаліям часу і донесення до суспільства, закріплення в суспільній свідомості справжньої сутності ідеї громадянського суспільства та головних дієвих механізмів реалізації його концепції. Завдяки усвідомленню людиною себе як справжнього активного громадянина, своєї ролі у формуванні суспільно-політичної реальності, здатності впливати на процес прийняття державно-управлінських рішень через механізми громадсько-державної взаємодії, можлива сподіватись на те, що в Україні функціонуватиме справжня сфера громадянського суспільства, а не її імітація.

Якщо ж говорити про загальносвітові суспільні тенденції, пов'язані з глобалізацією і розвитком інформаційного суспільства, то логічним виявляється поступ громадянського суспільства в руслі цих змін.

Певні напрацювання щодо теоретичного осмислення та практичної реалізації в цьому напрямку вже існують. Зокрема, як справедливо підкреслюють В. Анікін та Г. Зеленько, «практика свідчить, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології відкривають для інститутів громадянського суспільства, у тому числі і для неурядових організацій широкі можливості для вироблення погодженої позиції і дій з життєво важливих питань соціально-економічної, політичної, культурної, духовної і інших сфер діяльності здійснення громадського контролю за діяльністю державних структур і підвищення транспарентності публічних політик. Значно підвищується оперативна мобілізаційна роль соціальних мереж в активізації цивільних ініціатив. Позитивною можна визнати тенденцію, коли все більша кількість неурядових організацій розвиває свою інфраструктуру і власні інформаційні ресурси» [2, 46].

Український політолог С. Телешун пропонує концепцію мультимедійного громадянства, яка є наступницею сучасної форми. «Ознаками мультимедійного суспільства є: відкритість для обміну інформацією; складна плюралістична система, що об'єднує множинні форми суспільної діяльності; незалежна від держави плюралістична система, яка може самостійно організовуватися згідно з громадянською ініціативою. Крім того, мультимедійне громадянське суспільство XXI століття має характеризуватися стабільністю ефективного менеджменту, який діє за принципом фаховості, порядності (відповідності загальноприйнятим нормам моралі), патріотизму (домінуванню не вузькокорпоративних, а національних інтересів з компромісним їх поєднанням), ефективністю діючого громадянського контролю, незалежністю засобів масової інформації» [23, 6]. Таким чином, громадянське суспільство у мультимедійній формі є свідченням того, що суспільство, в якому воно функціонує, є суспільством сучасним, адекватним світовим тенденціям розвитку, але в той же час є індикатором зрілості політичної системи. Для цього Україна вже має і не лише декларувати, а й намагатись запроваджувати відповідні механізми й цінності, розробляючи для цього вже нові (оновлені) інституційні форми, організаційно-правові форми, правові дефініції, правила

взаємодії як у горизонтальній площині, так і нові формати взаємодії між державою, мультимедійним громадянським суспільством та людиною, які складатимуть основу сучасної форми публічного управління. Але якісними вони будуть тільки тоді, коли будуть впроваджуватись і ставати нормою нові правила громадської і політичної культури, коли суспільна свідомість буде продукувати активістську громадську позицію, засновану на цінностях ліберальної демократії та принципах гуманізму, демократизму, толерантності, громадської відповідальності. Така свідомість не формується швидко, а потребує якісних підходів через систему освіти, громадські освітні проекти й ініціативи та сім'ю.

Поки що ж, враховуючи реальний стан громадянського суспільства в Україні, проблеми правового, організаційного, бюрократичного характеру тощо, які виникають у громадян при намаганні реалізувати свої потреби, інтереси, ініціативи, можна говорити про заходи які дозволять подолати стереотипи та застарілі механізми взаємодії держави із громадянським суспільством і людиною, створити «клімат» для функціонування реального громадянського суспільства, а не його імітації чи навіть фасаду для реалізації корпоративних інтересів, які не мають нічого спільного з суспільною користю. Заходами, які б сприяли подоланню існуючих проблем та пошуку українським суспільством власного шляху до порозуміння та реальної участі в управлінні державою, і зрештою, покращення власного життя, Є. Цокур називає:

1. Подолання надмірного та невинновданого соціального розшарування суспільства за різними критеріями.

2. Формування демократичної моделі політичної культури та свідомості громадян.

3. Подолання протистояння між особистістю та державою, державою та суспільством, особистістю та суспільством.

4. Розробка та втілення в життя інтегративної та загальноприйнятої ідеології державотворення.

5. Встановлення та дотримання певних норм ведення політичної боротьби та унеможливлення втягування широких верств суспільства у партійні, корпоративні чи міжособистісні конфлікти.

6. Реалізація на практиці управління державою та у взаєминах між її інституціями та суспільством головних положень концепції правової держави.

7. Ефективне та виправдане використання легітиміційного потенціалу суспільства.

8. Пошук шляхів та методів подолання перманентної кризи владної легітимності в Україні, першопричинами якої виступають: надмірна централізація влади, корпоратизація провладної еліти та системи політичного та державного управління, відсутність дієвого суспільного контролю за її діями.

9. Пошук власної моделі реалізації ідеї громадянського суспільства, як необхідної складової сучасного суспільно-політичного життя та державотворення [27, 68].

Від того наскільки будуть реалізовуватись ці заходи буде залежати шлях, яким йтиме Україна – або шляхом імітації, створення штучного громадянського

суспільства за фасадом якого процвітатимуть кланово-олігархічні схеми, або шляхом справжнього громадянського суспільства з розвиненою громадською мережею горизонтальних зв'язків, прозорою системою публічного управління, суспільства, в якому групи інтересів чи кожен громадянин особисто або через систему інститутів громадянського суспільства мають можливість реалізувати власні потреби та інтереси, мають бажання і можливість приймати участь у прийнятті суспільно і державно важливих рішень, усвідомлюючи при цьому свою відповідальність за долю суспільства.

Виконання соціальними інститутами функцій самоорганізації, громадського захисту, громадського контролю, врегулювання внутрішніх і зовнішніх зв'язків, може свідчити про якісне функціонування громадянського суспільства. А в той же час, залучення соціальних інститутів до вирішення проблем громадськості через механізми координації, моніторингу та оцінки системи управління виводять державне управління на якісно новий рівень.

Ідея кооперації органів державної влади та інститутів громадянського суспільства знайшла втілення у *концепції інституційної спроможності*. Серед факторів, що сприяють такій кооперації Л. Сабо виокремив політико-соціальні та економічні. До першої групи він відніс:

- настання нової ери (постконфліктної або нової адміністрації), яка веде до збільшення бажання і здатності урядів розширити роль, яку відіграє громадянське суспільство та громадяни;

- партнерські відносини між громадянським суспільством, приватним сектором та державою є найбільш ефективним шляхом для вирішення зростаючого комплексу соціально-економічних проблем;

- соціальний капітал (зростаюча здатність та можливість громадян бути залученими до публічних справ) все більше сприймається як природне доповнення до економічного зростання та розвитку;

- громадський сектор мотивується публічними перевагами, а не лише матеріальною вигодою;

- плюралізм та включення в процес прийняття рішень виявляється інструментом для досягнення соціального консенсусу навколо нових політичних рішень та реформ.

Серед економічних факторів:

- сучасні світові організації (Світовий Банк, МВФ) та західні спонсори мають меншу віру в здатність урядів та ринків до розвитку;

- потреби, які зростають, та/або національні бюджети, які зменшуються, зустрілися з проблемами медичного та соціального забезпечення, освіти і т.п. та призвели до бажання урядів «розділити ношу»;

- зростання відповідальності місцевої влади у наданні відповідних послуг (медицини, освіти, соціального забезпечення) без перерозподілу ресурсів з боку центральної влади для забезпечення цих потреб;

- зростання здатності громадського сектору залучати фінансування для поставки базових послуг;

- визнання владою меншої ціни та доданої вартості громадського сектору (у порівнянні з іншими секторами, наприклад приватним) [34].

Таким чином, взаємодія державної влади з громадськими організаціями постає як система державно-громадського управління або публічного управління, що реалізується у форматі соціального партнерства і передбачає у функціональному вимірі дію низки механізмів. «Найбільш поширеними з яких є: механізм лобіювання; механізм науково-громадського консультування; механізм публічного обговорення питань, механізм експертизи; механізм правозахисної діяльності; механізм громадського контролю» [8, 629-630]. При цьому інтегруючими елементами в такій системі управління можуть виступати такі типові моделі дорадчих органів: громадська рада, громадська експертна рада або експертна комісія, центр громадської експертизи з мережею незалежних експертів, неурядові дослідницькі (аналітичні) центри [8, 630-631].

Ефективність взаємодії громадянського суспільства та держави на сучасному етапі в Україні в контексті підвищення легітимності влади потребує реалізації комплексу заходів, а саме: 1) посилення ролі та впливу дорадчих структур при органах державної влади; 2) активне залучення громадських організацій до експертиз проектів законодавчих та нормативних актів; 3) розробка та втілення у життя державної програми професійної підготовки спеціалістів у галузі менеджменту громадських організацій через систему державних та приватних ВУЗів; 4) сприяння розвитку внутрішньої системи фінансування громадських організацій – шляхом розширення податкових стимулів для підприємницьких структур; 5) проведення загальнодержавної кампанії щодо розповсюдження знань та розуміння ролі організацій громадянського суспільства серед широкої громадськості [15, 14].

До зазначеного слід додати, що важливою складовою, яка реально може покращити взаємодію держави і громадського сектору, підвищити легітимність влади є викорінення корупції на всіх рівнях державного управління. Саме корупційна складова є реальною перешкодою, що не лише перешкоджає, а часто блокує можливість реалізації громадських ініціатив, здійснення громадського контролю за діяльністю державних органів і їх службовців. Небажання державних органів сприяти відкритому доступу до інформації про їх діяльність, вплив на висвітлення інформації в ЗМІ, а тому і на формування громадської думки, як і суспільної свідомості загалом, не сприяють зростанню довіри з боку суспільства до держави як до надійного партнера у справі побудови демократичної, правової, соціальної держави.

Ідея громадянського суспільства привертала увагу філософів і суспільствознавців в усі часи. Набуваючи в різні часи свого розвитку різних концептуальних форм, вона, втім, завжди пов'язувалась із державою, із моделлю побудови відносин між державною владою та недержавною, представленою громадськими структурами. Сучасний етап розвитку суспільства обумовлений значною кількістю викликів як глобального характеру, так і локального, зміною ціннісних парадигм розвитку соціуму, а разом з тим, поширенням серед цивілізованих країн цінностей ліберальної демократії, де провідними є такі ліберальні ідеї як індивідуалізм, антропоцентризм, недоторканість природних прав і свобод людини, право приватної власності. Їх впровадження у суспільно-політичне життя передбачає

активну громадську участь у розбудові демократичного, плюралістичного суспільства, тобто врахування і реалізацію групових та індивідуальних інтересів у системі державотворення. Тому саме групові інтереси є мотивом, а групи інтересів рушійною силою у функціональному просторі громадянського суспільства.

Єдиного загальновизнаного серед науковців підходу до визначення громадянського суспільства, його сутності, функцій, інституційного складу та характеру взаємодії з державою не існує. Громадянське суспільство у сучасному концептуальному дискурсі слід розуміти як підсистему суспільного життя, як спосіб життя людей у сфері людської свободи, приватності, життєдіяльність вільну від регламентації з боку офіційних структур, сферу вираження і реалізації різноманітних інтересів, сферу де домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри та солідарності.

Громадянське суспільство – це не лише сфера спілкування та солідарності, це також простір спонтанної самоорганізації (а іноді й організації) і самоврядування вільних і рівних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, зорієнтованих на громадські справи, що захищений необхідною законодавчою базою від прямого втручання і регламентації з боку держави, в якому функціонують інформаційно-комунікаційні канали для формування громадської думки, створені мережею незалежних засобів масової інформації, які є складовою цієї сфери. Якісне функціонування сфери громадянського суспільства забезпечується також високим рівнем громадської активності та громадянської культури як складової демократичної політичної культури.

Розвинена мережа горизонтальних та вертикальних зв'язків визначає життєдіяльність громадянського суспільства. Взаємодія по горизонталі означає, що всі учасники соціальної взаємодії, представлені добровільними громадськими організаціями, об'єднаннями, асоціаціями, групами тощо, маючи різноманітні інтереси, забезпечують дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками шляхом пошуку компромісу, а не силовим протистоянням, чим уникають або пом'якшують зіткнення численних інтересів. Тому громадянське суспільство це певним чином функціонуючий механізм неформального соціального партнерства, завдяки якому встановлюється баланс існуючих інтересів. Вертикальні зв'язки вибудовуються у взаємодії з системою державних органів. Теорія громадянського суспільства декларує невтручання держави у життя громадянського суспільства. Втім саме громадянське суспільство залежить від держави, адже не може нормально розвиватись поза правовою державою. Органи державної влади реагують на запити і потреби громадян, враховуючи їх у державній політиці, чим підтверджує твердження про те, що вона є «продовженням» громадянського суспільства. Крім того, держава покликана захищати особисту свободу, власність своїх громадян, створювати умови для реалізації громадянами групових й індивідуальних інтересів, сприяти самореалізації особистості, діючи у строго визначених межах, вихід за які може спричинити спротив суспільства та втрату владою легітимності. Тому відносини і взаємовплив держави і громадянського суспільства є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку

суспільства. В той же час активна, врівноважена, результативна співпраця інститутів громадянського суспільства та органів державної влади досягається завдяки функціонуванню якісно розробленої моделі публічного управління. Функціональність же моделі визначається активністю громадських організацій.

Висновки щодо реального становлення інститутів громадянського суспільства в Україні — неоднозначні. Жодним чином не можна говорити про відсутність громадянського суспільства та неможливість його розвитку. Адже існує як мережа діючих громадських організацій та спілок, так і правове забезпечення для створення і діяльності інститутів громадянського суспільства. Функціонують і розвиваються різні форми громадської активності. Втім, в українських реаліях, нажаль, вони мають тенденцію до зростання під час загострення суспільно-політичного та економічного стану, а не є традиційною, історично сформованою та закріпленою у суспільній свідомості як необхідність, формою життєдіяльності.

Загалом, можна зауважити, що недостатня розвиненість (якісна, а не кількісна, адже реальна залученість населення до громадських організацій не висока, порівняно в кількості зареєстрованих організацій) інститутів громадянського суспільства, як і політичних інститутів, стан політичної культури українського суспільства, а також реальна протекціоністська позиція державної влади, замість задекларованої відкритості і прозорості, поки що не сприяють контролю громадськості за її діяльністю. Це гальмує процес формування якісної моделі взаємодії громадянського суспільства і держави. Адже не може реалізовуватись соціальне партнерство за відсутності прийнятних умов для всіх учасників.

Втім, сам факт існування мережі організацій громадянського суспільства та їх суспільного визнання, приватного сектору та ЗМІ, що прагнуть до незалежності, є важливим позитивним показником. Адже будь-які соціальні зміни починаються з інституційного становлення окремих організацій, які в процесі свого функціонування і розвитку, налагодження внутрішніх і зовнішніх зв'язків формують новий тип відносин, а відповідно і новий тип культури, що у суспільствах з демократичними прагненнями втілюється у політичній культурі активістського типу, а тому сприяє вдосконаленню і розширенню сфери впливу нових інститутів громадянського суспільства і їх стабільному функціонуванню, впливу громадських організацій на діяльність державних органів з метою забезпечення потреб та інтересів громадян та їх об'єднань.

Сучасна правова держава не може існувати без розвиненого громадянського суспільства, як і громадянське суспільство не може бути дієздатним без регуляторного впливу держави, без певного доступу до державних структур і впливу на управлінські рішення. Громадські організації та спілки, найрізноманітніші угруповання з широкою палітрою громадських інтересів, що вирізняються у функціональному просторі громадянського суспільства, структурують громадські інтереси та соціально-політичні переконання і у консолідованому вигляді сприяють їх представленню і захисту у системі державно-громадського управління, для чого можуть використовувати різні механізми.

Тільки громадська активність може бути рушійною силою розвитку громадянського суспільства, яке, в свою чергу, є запорукою ефективного державотворення. Громадянське суспільство є суспільним і політичним ідеалом, до якого прагнуло людство протягом всієї своєї історії. Його не можна досягнути, адже не можна зупинити суспільний розвиток. Нові суспільно-політичні виклики ставлять нові завдання перед соціумом, для вирішення яких створюються нові структури та нові механізми в рамках нових моделей взаємодії. Які б механізми не були задіяні, але розвиток української державності має спиратись на сучасне розвинене громадянське суспільство (можливо мультимедійне), на діалогову взаємодію суспільства і держави, що підкріплена на законодавчо-правовому рівні і має характер симетричної двосторонньої інтеракції. Формування та функціонування такої моделі управління дозволить Україні підняти на вищий рівень цивілізаційний розвиток.

Література

1. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572-VI [Електронний ресурс] / Офіційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/>

2. Анікін В. І., Зеленько Г. І. Громадські об'єднання як структури громадянського суспільства (на прикладі Республіки Молдова) [Текст] / В. І. Анікін, Г. І. Зеленько // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»: [Зб. наук. пр.]. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 6. – С. 40-47.

3. Арабаджиев Д. Ю. Громадські організації в політичній системі сучасного суспільства [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»: [Зб. наук. пр.]. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2012. – Випуск 9. – С. 50-56.

4. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: механізм стримувань і противаг [Текст] / О. В. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»: [Зб. наук. пр.]. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2010. – Випуск 3. – С. 5-11.

5. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії [Текст] / М. А. Бойчук. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі». – 207 с.

6. Відносини між державою і громадянським і громадянським суспільством: Матеріали «круглого столу» 19 листопада 2003 р. [Текст]. – К.: НІСД, 2003. – 115 с.

7. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навчальний посібник для спец.

вищих навч. закладів [Текст] / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2003. – 504 с.

8. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія [Текст] / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.

9. Журенок Т. В. Правовий статус та види громадських об'єднань [Текст] / Т. В. Журенок // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 356-361.

10. Карась А. Дискурсивне розрізнення соціальних інтенцій на шляху на шляху до громадянського суспільства в Україні [Текст] / А. Карась // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 5-21.

11. Кіндратець О. Вплив громадянського суспільства на процес демократизації [Текст] / О. Кіндратець // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Влада і суспільство: проблеми взаємодії». 18-19 листопада 2005 року, м. Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2005. – С. 157-159.

12. Кіндратець О. М. Громадянська активність як умова демократизації суспільства [Текст] / О. М. Кіндратець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць, вип. № 38 / Голов. ред. В. Г. Воронкова; Запорізька державна інженерна академія – Запоріжжя: ЗДІА, 2009. – С. 117-125.

13. Коваленко В. В. Громадські організації в Україні: взаємодія між трьома секторами [Текст] / В. В. Коваленко, О. О. Юлдашев. – К.: МАУП, 2007. – 216 с.

14. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року [Текст] / І. Кресіна // Політичний менеджмент: український наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2005. - № 6 (15). – С. 3-6.

15. Манжоло П. Г. Роль громадянського суспільства у легітимації політичної влади в Україні: авт-т дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політ. наук: спец. 23.00.01 [Текст] / П. Г. Манжоло; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, – Київ: 2009. – 18 с.

16. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства [Текст] / М. Михальченко // Наукові записки / збірник – К.: ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 23-35.

17. Петренко К. М. Інституціоналізація громадських об'єднань: вітчизняні практики та світовий контекст [Текст] / К. М. Петренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»: [Зб. наук. пр.]. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. – Випуск 12. – С. 83-90.

18. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і

політика [Текст] / А. Колодій, Л. Климаська, Я. Космина, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

19. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.

20. Радченко Л. М. Групи інтересів та їх вплив на політичний процес [Текст] / Л. М. Радченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»: [Зб. наук. пр.]. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2010. – Випуск 6. – С. 47-53.

21. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст [Текст] / Ф. Рудич // Наукові записки / збірник – К.: ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 11-23.

22. Рудницький С. В. Групові, загальні та індивідуальні суспільно-політичні інтереси як предмет дослідження [Текст] / С. В. Рудницький // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 114-120.

23. Телешун С. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства [Текст] / С. Телешун // Політичний менеджмент: український науковий журнал – 2008. – № 1. – С. 3-8.

24. Туленков М. Організаційна взаємодія громадянського суспільства і держави [Текст] / М. Туленков // Соціальна психологія. – 2009. - № 2 (34). – С. 72-84.

25. Філософія антикризового державного управління: теоретико-методологічний контекст: монографія [Текст] / В. Г. Воронкова, М. А. Ажажа, В. Є. Білогур та ін., за ред. д.ф.н., проф. В. Г. Воронкової; Запоріж. держ. інж. акад. – Запоріжжя: ЗДІА, 2014. – 290 с.

26. Цокур Є. Г. Особливості реалізації ідеї громадянського суспільства та її вплив на легітимаційні процеси в сучасній Україні [Текст] / Є. Г. Цокур // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»: [Зб. наук. пр.]. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 1. – С. 106-110.

27. Цокур Є. Г. Перспективи громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] / Є. Г. Цокур // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22 «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»: [Зб. наук. пр.]. – К.: Видавництво національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2010. – Випуск 3. – С. 65-70.

28. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство у пошуках нових смислів і практик [Текст] / Ю. Шайгородський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1111. Серія «Питання політології». – Випуск 26. – 2014. – С. 22-28.

29. Rosenblum, Nancy L. «Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of

Pluralism» [Text] / Nancy L. Rosenblum // Social Research. — Vol. 61. — № 3 (Fall 1994). — P. 540-557.

30. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.political-studies.com/?page_id=178

31. Лаціба М. В. Як розуміти новий закон «Про громадські об'єднання» [Текст] / М. В. Лаціба, А. О. Шимчук. — К.: Укр. незалежн. центр політ. дослідж., 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.usipr.kiev.ua>

32. Словник термінів за тематикою громадянське суспільство // Урядовий веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.civic.kmi.gov.ua/consult_mvc_kmi/

33. Шевченко М. Концептуальні засади розбудови громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2006-2/11_Shevchenko.pdf

34. Scabo L. *The relation between NGO's and government* [Text] / L. Scabo // Centre for security policy [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.scsp.hu/test/head/edu/c8/29_en.pdf